

LBRIS

We know
books

Pr. Prof. Univ. Dr. Vasile NECHITA
Arhid. Lect. Univ. Dr. Vasile M. DEMCIUC (coord.)

Dimitrie Cantemir

Domn moldav și „Principe al științei românești”

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului Părinte
CALINIC
Arhiepiscop al Sucevei și Rădăuților

Editura Crimca
Suceava, 2023

Cuvânt-înainte	5
Repere cronologice	9
Acad. Alexandru ZUB, <i>Note preiluministe la Cantemir</i>	17
Prof. Univ. Dr. Niculina IACOB, <i>Posteritatea iluministă a lui Dimitrie Cantemir, domn moldav și „principe al științei românești”</i>	34
1. Dimitrie Cantemir – domn moldav	37
2. Dimitrie Cantemir – „principe al științei românești” și posteritatea sa iluministă	42
Pr. Prof. Univ. Dr. Vasile NECHITA, <i>O scurtă privire asupra paremiologiei cantemirene oglundite în Istoria ieroglifică</i>	59
Acad. Victor ȚVIRCUN, <i>Ctitoriile lui Dimitrie Cantemir și ale descendenților săi în Rusia</i>	82
Prof. Univ. Dr. Leonte IVANOV, <i>Două familii de cărturari înrudite: Cantemir și Bantiș-Kamneski</i>	95
Acad. Andrei EȘANU, Dr. Valentina EȘANU, <i>Dimitrie Cantemir despre mitropolitul Dosoftei și retragerea sa în Polonia</i>	107
Andi MIHALACHE, <i>Politică și patrimoniu. Documente privitoare la aducerea osemintelor lui Dimitrie Cantemir la Iași (iunie-august 1935)</i>	118
	175

Prof. Univ. Dr. Ionel BOSTAN,

*Nomenclatura boierească în textele cantemirene:
demnități, ierarhizare și drepturi aferente*

	152
1. Savantul și domnitorul moldav Dimitrie Cantemir și unele preliminarii privind abordarea aspectelor legate de nomenclatura boierească reflectate în scrierile acestuia	152
2. Boierimea moldovenească	155
2.1. Formarea clasei boierești în Moldova	155
2.2. Stratificarea boierimii	156
2.3. Neamuri boierești consemnate de istoria moldovenească	157
2.4. „Stagiile” boiernașilor și confirmarea/mazilirea boierilor în/din dregătorii	158
2.4.1. Deprinderea obiceiurilor curții și a purtării alese	158
2.4.2. Boierirea și mazilirea în noaptea dintre ani	162
3. Nomenclatura boierească moldavă. Dregătorii și drepturi corelate cu starea boierilor	163
3.1. Boierii de sfat	163
3.2. Boierii de divan de prim rang (din categoria celor „mari” sau din întâia stare)	166
3.3. Boierii de rang secundar (cei din starea a doua și a treia)	170
4. Concluzii	172

Note preiluministe la Cantemir¹

Acad. Alexandru ZUB

Institutul de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”, Iași

Cercetările mai noi pun sub semnul întrebării multe din etichetele care s-au aplicat secolului al XVIII-lea, din rațiuni polemice inițial, din inerție și din rutină după aceea.

Prima jumătate a secolului al XIX-lea, când s-au schițat principalele direcții ale culturii noastre moderne și s-au elaborat programele modernizării societății românești, este responsabilă, în genere, de imaginea falsă ce s-a acreditat în legătură cu secolul fanariot, față de care epoca regenerării se situa, firească, pe o poziție polemică. Istoricii pașoptiști l-au negat cu furie, evocând declinul politic al Principatelor, dependența tot mai accentuată de Poarta Otomană, corupția, lipsa de interese culturale. „Despotismul fanarioților a fost mai puternic decât înaltul zid al chinezilor”², scria Kogălniceanu, în timp ce Bălcescu zugrăvea „starea de jale” în care fanarioții aduseseră țara³. Xenopol a formulat, studiind reformele și viața culturală din secolul al XVIII-lea, concluzii mai nuanțate, combătând „ideile preconcepute” care mai circulau pe seama aceluia secol⁴. Mai departe încă a mers V.A. Urechia, care, cercetând ultimul pătrar al secolului, a propus revizuirea întregii concepții⁵, însă lipsa de metodă a studiilor sale au făcut aproape nul impactul istoriografic⁶. Este, desigur, meritul lui N. Iorga de a fi stăruit cu erudiție, comprehensiune și metodă în direcția

¹ Text preluat, cu acordul autorului, din vol. Alexandru ZUB, *Biruit-au gândul*, Ed. Junimea, Iași, 1983, pp. 68-84.

² Mihail KOGĂLNICEANU, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, vol. 1, Berlin, 1837, p. 372.

³ Nicolae BĂLCESCU, „Românii și fanarioții”, în Nicolae Bălcescu, *Opere*, vol. 1, Ed. Academiei, București, 1974, p. 107.

⁴ Alexandru Dimitrie XENOPOL, „Finanțele în epoca fanarioților”, în: *Revista de istorie, arheologie și filologie*, I (1882), pp. 45-73; Alexandru Dimitrie XENOPOL, *Epoca fanarioților*, Ed. Junimea, Iași, 1982.

⁵ Vasile ALEXANDRESCU-URECHIA, *Istoria românilor*, vol. 1-10, Ed. Academiei, București, 1891-1902.

⁶ Cf. Vistian GOIA, *V.A. Urechia*, Ed. Universitas, București, 1979, pp. 82-103.

revizuirii clișeele aplicate secolului al XVIII-lea, pe care istoricul îl vedea evoluând sub zodia reformelor și a acțiunilor culturale prezidate de D. Cantemir, la început, de Chesarie de Râmnic, la mijloc, și de Petru Maior, în partea ultimă⁷. Distingând o „epocă D. Cantemir”, el avea în vedere, de fapt, totalitatea acțiunii sale, înțelegând că între latura culturală și celelalte dimensiuni ale personalității respective nu trebuie să se închipuie o divergență șocantă.

Într-adevăr, principiile filosof face parte din seria cărturarilor ce au tras – cum avea să o facă Iorga însuși – concluziile practice care decurgeau din poziția lor teoretică. Studiul și experiența nemijlocită îl făcuseră să considere inevitabilă disoluția Imperiului Otoman, stat războinic, de esență feudală, într-o lume supusă progresiv la mutații ce aveau să schimbe pe continent întregul echilibru de forțe. Gândirea politică a principelui e caracteristică aceluia început de secol, care se născuse sub zodia raționalismului preiluminist pentru a se încheia sub auspicii romantice. Ea postula, în termeni de doctrină, apelând și la dreptul istoric, independența în raporturile externe și un întreg program de reforme. S-a afirmat, de aceea, pe bună dreptate, că opera cantemireană reflectă o activă conștiință de neam, îndeosebi sub forma pledoariei pentru originea latină a poporului român (idee preluată cu fervoare de corifeii Școlii Ardelene), pentru unitatea și continuitatea locuirii acestuia în spațiul Daciei antice⁸. Asumându-și fără ezitare o decizie capitală, Cantemir ni se dezvăluie ca un filosof preocupat de direcția destinului istoric, de mișcarea lumii, de cauzalitatea dinamică a acesteia⁹. Dacă nu putem vorbi încă de un iluminism românesc la acea dată, sunt semne destule care indică un *preiluminism*, în care tradiția umanistă se îngemănează cu elemente noi, caracteristice pentru secolul luminilor. Felul în care a fost receptată opera lui Cantemir în cultura europeană îl atestă¹⁰, de altfel, dincolo de orice rezerve și observații limitative. Această situație a cărturarului implică, s-a

⁷ Nicolae IORGA, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. 1-2, Ed. Academiei, București, 1901.

⁸ Pompiliu TEODOR, „De la Dimitrie Cantemir și Inochentie Micu la Supplex Libelus Valachorum”, în: *Almanah Tribuna*, 1978, p. 43.

⁹ Cf. Alexandru IVASIU, „Cantemir și luciditatea teoretică”, în: *România literară*, VI (1973), 43, p. 5.

¹⁰ Cf. Nicolae LIU, „Dimitrie Cantemir – ecouri europene”, în: *România literară*, VI (1973), 43, p. 15.

spus, un triplu raport: cu istoriografia umanistă care l-a precedat, cu „constelația lui Leibniz”, „Muratori sau istoricii francezi ai începutului de secol”, și cu Școala Ardeleană de la finele aceluiași secol¹¹. Numai în felul acesta, reținând, desigur, și reflexele ulterioare, se poate determina locul său în istoria și cultura românească, pe de o parte, în istoria și cultura universală, pe de altă parte.

Prin concepție și metodă, Cantemir reprezintă o etapă superioară față de Miron Costin și ceilalți umaniști români pe care, în chip firesc, îi continuă. În același timp, opera lui „înederează experiențe istorice ce nu sunt străine de școala savantă și nici de suflul novator al preiluminismului”¹², observă Pompiliu Teodor, raportând-o la climatul istoriografic al epocii, îndeosebi la cercurile leibniziene într-o vreme când preiluminismul era chemat să refacă unitatea continentului, compromisă de criza vechilor structuri. La acest efort participă și învățatul român, aducând în atenția lumii savante destinul unui popor prea puțin cunoscut și meditănd asupra duratei universale. S-au remarcat deja, pe seama preiluminismului său, câteva elemente: spiritul critic, repudierea retoricii, larga erudiție legată de critica de text, apelul riguros la surse, amploarea viziunii istorice etc.¹³, la care trebuie adăugat un anume raționalism, vizibil în polemica cu Teofan Procopovici, episcopul de Pscov, care milita contra spiritului apusean introdus la Kiev de Petru Movilă¹⁴. Ele indică, în orice caz, un spirit științific, preocupat să explice, nu doar să povestească, învederând eforturi de depășire a formulei narrative, spre a ajunge la explicații cauzale.

Să ne oprim o clipă asupra acestui ultim aspect¹⁵, ca expresie a tranziției spre istoria filosofică pe care avea să o consacre Voltaire. Se va vedea, în ciuda rezervelor ce s-au formulat în

¹¹ Pompiliu TEODOR, „Cantemir, istorie și erudiție”, în: *Tribuna*, XVII (1973), 43, p. 10.

¹² P. TEODOR, „Cantemir, istorie și erudiție”, p. 10; Cf. Pompiliu TEODOR, *Evoluția gândirii istorice românești*, Ed. Dacia, Cluj, 1970, pp. 43-47.

¹³ P. TEODOR, „Cantemir, istorie și erudiție”, p. 10.

¹⁴ N. IORGA, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. 1, p. 330.

¹⁵ Considerațiile ce urmează au fost publicate în: *Dacoromania*, II (1974), pp. 172-186; *Sur la causalité historique dans l'oeuvre de Démètre Cantemir*.

această privință¹⁶, că însuși conceptul de cauzalitate, caracteristic pentru veacul luminilor, e decelabil în opera lui Cantemir.

Confruntat cu penuria și fragmentarismul izvoarelor, istoricul a fost constrâns să-și îndrepte atenția spre metoda critică. Chiar cauzalitatea apare la el nu atât ca un principiu explicativ, cât ca o regulă a acestei metode¹⁷. Între *principiu și metodă* relația este evidentă, o relație care îl făcea pe N. Iorga să afirme că „acest om așa de bine informat” a fost, cu certitudine, „un spirit critic, un despicător al negurilor ce întunecă adevărul”, dar că valoarea lui se cuvine raportată la nivelul culturii din răsăritul continentului¹⁸. Însă ce reprezenta Apusul atunci pe acest tărâm? Conștiința europeană traversa o epocă de criză, cu repercusiuni clare și în istoriografie. Se pierduse încrederea în trecut, istoria se vădea incapabilă să încorporeze datele erudiției, chiar dacă aceasta era servită de spirite riguroase, apte pentru generalizări, precum Gilbert Burnet, P. Mainbourg, Varillas, Pufendorf, pentru a aminti doar câteva nume în stare să contrazică disprețul lui Descartes ori scepticismul lui Fontenelle, care nu vedea în istorie decât o îngrămădire de fabule și erori. Tranziția de la *vechi* la *modern*, de la concepția de autoritate, ordine, ierarhie la raționalismul filosofic, de la Bossuet la Voltaire, se resimțea și în acest deceniu¹⁹. Istoria și erudiția continuau să fie, după remarca lui Georges Lefebvre, două lumi separate²⁰. Va încerca să le unească, după eforturi notorii de laicizare a istoriei (Bacon, Hobbes, Descartes)²¹, de pregătire a instrumentelor de lucru²² și de constituire a disciplinelor auxiliare, filosoful Giambatista Vico, introducătorul termenului de știință a istoriei (*Scienza nuova*, 1725), care deosebea cicluri evolutive în dezvolta-

¹⁶ P. TEODOR, *Evoluția gândirii istorice românești*, p. 46.

¹⁷ Petru VAIDA, *Dimitrie Cantemir*, în vol. Petru VAIDA, *Istoria filosofiei române*, vol. 1, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1972, p. 65.

¹⁸ N. IORGA, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, p. 284.

¹⁹ Paul HAZARD, *La crise de la conscience européenne 1680-1715*, vol. 1, Paris, 1935, pp. 38-70.

²⁰ Georges LEFEBVRE, *La naissance de l'historiographie moderne*, Flammarion, Paris, 1971, p. 110.

²¹ G. LEFEBVRE, *La naissance de l'historiographie moderne*, p. 30.

²² G. LEFEBVRE, *La naissance de l'historiographie moderne*, pp. 105-106.

rea umanității, în timp ce un St. Réal sau un Vertot încă mai considerau istoria un gen literar²³. Dar Vico, acest „positivist avant la lettre”²⁴ care demonstrează unitatea fundamentală a istoriilor particulare, punând în lumină legitatea internă a evoluției statelor, rămâne încă un izolat, chiar dacă nu în măsura presupusă până de curând²⁵. Naștere și moarte, ascensiune și declin, evoluție ciclică – sunt idei mai vechi²⁶, profesate, între alții, și de Dimitrie Cantemir, care le-a expus clar în *Monarchiarum physica examinatio* (1714), vădind în esență o gândire cauzală. În fond, orice narațiune istorică, chiar și cea mai naivă, implică o atare gândire, de vreme ce simpla succesiune a evenimentelor presupune o relație, fie și neexplicită, de la cauză la efect.

Anticii deduceau din fapte observații generale, sesizând uneori (Ucidide, Polybios) constantele istoriei, mai ales valoarea factorului climatic, subliniată ulterior de Jean Bodin, Montesquieu etc. „Il faut lire l’histoire en philosophe”, îndemna Voltaire, avertizând asupra insuficienței de a reduce totul la o succesiune cronologică de evenimente fără sesizarea sensului istoriei²⁷.

Este ceea ce a încercat să facă cu câteva decenii mai înainte și Dimitrie Cantemir. Lucrul se explică nu numai prin curiozitatea firească a epocii de a-și cunoaște rădăcinile, dar și prin formația filosofică a cărturarului. Fiindcă înainte de a scrie istorie, el s-a manifestat ca gânditor, iar „sufletul filosof” – o spune singur în *Istoria ieroglifică* – „nu numai cum și ce s-au făcut, ci și pentru ce așa s-au făcut cercetează”. Prioritatea filosofului ar putea lămuri evidenta discrepanță dintre principiile de metodă enunțate și practica lui istoriografică. În mod expres, Cantemir a formulat câteva *canoane* la îndemâna istoricului care ar dori să restituie „lucrurile

²³ Nicolae IORGA, *Generalități cu privire la studiile istorice*, Ed. Academiei, București, 1944, p. 12.

²⁴ G. LEFEBVRE, *La naissance de l’historiographie moderne*, p. 141.

²⁵ Enrico DE MAS, „On the New Method of a New Science: a Study of Giambattista Vico”, în: *Journal of historical ideas*, XXXII (1971), 1, pp. 85-94.

²⁶ G. LEFEBVRE, *La naissance de l’historiographie moderne*, pp. 23-24.

²⁷ VOLTAIRE, *Essai sur les mœurs et l’esprit des nations*, 1765.

odinioară adevărat făcute”²⁸, și aceste *canoane* implică o perspectivă cauzală, ușor de sesizat și în scrierile anterioare.

În *Sacrosantae scientiae indepingibilis imago* (1700) el afirma, pe urmele paracelsianului van Helmont, că nu există fenomene fără cauze și că hazardul trebuie înțeles ca o întâlnire neprevăzută de om a două lanțuri cauzale: „ceea ce merge către existența sa nici nu se poate întâmpla ca să devină în afară de cauzele sale necesare și concurente; deci un caz oarecare nu se va putea întâmpla fără anumite cauze proprii și certe”²⁹. Aceleași cauze produc aceleași efecte, conchidea filosoful, observând că atunci când, totuși, „din aceeași cauză se produc efecte diverse”, lucrul acesta e „contra naturii”³⁰, fiindcă, în genere, natura nu-și poate încălca regulile³¹, ordinea ei este imuabilă.

În *Istoria ieroglifică* (1705) – operă oscilând între filosofie și știință, între literatură și istorie³² – deși postula providența drept creatoare și cauza tuturor lucrurilor „câte soarele vede, luminează și încălzește”³³, Cantemir le cobora în planul existenței concrete, afirmând că „în fire pricina sfârșitului” trebuie căutată³⁴ și că „din fire cele supt lună așe s-au orânduit, ca unele după altele să urmedze și când unele mor altele să învie”. Dar succesiunea nu implică neapărat un raport cauzal. *Post hoc* nu înseamnă totdeauna și *propter hoc*. Când cercetează faptele genetic, istoricul își pune, ca odinioară Aristotel, însă deosebindu-se întrucâtva de acesta, o împătrită întrebare: cine?, din ce?, în ce chip?, pentru ce?³⁵.

Noțiunea de cauză, fie că privește fenomene legate de fizică, fie că se referă la fapte (*cele ithicelti*), semnifică geneza, „începătura

²⁸ Dimitrie CANTEMIR, *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*, George TOCILESCU (ed.), București, 1901, pp. 181 ș.u.

²⁹ Dimitrie CANTEMIR, *Sacrosantae scientiae indepingibilis imago*, N. LOCUSTEANU (ed.), București, 1928, p. 326.

³⁰ D. CANTEMIR, *Sacrosantae scientiae indepingibilis imago*, p. 171.

³¹ D. CANTEMIR, *Sacrosantae scientiae indepingibilis imago*, pp. 153, 333.

³² Dimitrie CANTEMIR, *Istoria ieroglifică*, Petre P. PANAITESCU, ION VERDEȘ (eds), Ed. Albatros, București, 1965, p. 20.

³³ D. CANTEMIR, *Istoria ieroglifică*, p. 173.

³⁴ D. CANTEMIR, *Istoria ieroglifică*, vol. 1, p. 111.

³⁵ D. CANTEMIR, *Istoria ieroglifică*, vol. 2, pp. 172-173.

lucrului”³⁶. Nimic nu se întâmplă în afara unui strict determinism cauzal, chiar dacă „rădăcina și pricina dintâi” rămân necunoscute. Căci „fietecine de a sa hirișă și adevărată dintâi pricină nu să lipsește”³⁷. Evident, cauza primordială Cantemir n-o putea găsi decât în rațiunea divină, acea „necunoscută a necunoscutului chiverniseală”³⁸. El crede că ceea ce se întâmplă e hotărât dinainte și imuabil: „sângele carile ieste să cură în vine a rămânea cu anevoie ieste”³⁹. La fel ca Miron Costin, el știe că voința omului este limitată de împrejurări, că lucrurile se petrec nu după voință, ci după cum „le dă mâna și vremea”⁴⁰. Fatalist, Cantemir crede totuși că o atitudine suplă poate îmblânzi uneori soarta⁴¹. Abordând, în felul său figurat, realitățile, Cantemir le chestionează cauzal, căci istoricul vrea să explice starea de decădere a patriei sale. Lupta pentru putere, lăcomie, arbitrariul, corupția boierimii „aducătoare de rane netămăduite” antrenează suferințele țăranilor, periclitând însuși viitorul obștesc. Cauzele, la fel ca remediile, puteau fi deduse din simpla înfățișare a situației⁴² și ele nu țin de planul transcendent, deși un „sfârșit cu bine” autorul nu putea să întrevedă decât „din cele de sus”⁴³. El invocă totuși „experiența și ispita lucrurilor”, întrebându-se mereu „din ce și pentru ce așa sunt”. Imperiul Otoman apare ca un templu al lăcomiei, amenințat cu prăbușirea, căci era înconjurat de „făclii cu tot felul de materie arzătoare”, în timp ce înăuntru „un cuptoraș de aramă plin cu jăritic aprins” vestea iminența incendiului. Tabloul prefigurează astfel viitoarele demonstrații cu privire la declinul puterii suzerane, constituind, cum s-a spus, „prefața încercării de eliberare a țării”⁴⁴.

³⁶ D. CANTEMIR, *Istoria ieroglifică*, vol. 1, p. 184.

³⁷ D. CANTEMIR, *Istoria ieroglifică*, vol. 1, p. 258.

³⁸ D. CANTEMIR, *Istoria ieroglifică*, vol. 2, p. 129.

³⁹ D. CANTEMIR, *Istoria ieroglifică*, vol. 2, p. 121.

⁴⁰ D. CANTEMIR, *Istoria ieroglifică*, vol. 1, p. 59.

⁴¹ D. CANTEMIR, *Istoria ieroglifică*, vol. 2, p. 229.

⁴² Cf. Petre P. PANAITESCU, Ion VERDEȘ, *Introducere*, în D. CANTEMIR, *Istoria ieroglifică*, vol. 1, pp. LVII-LXXXIV; Ion VERDEȘ, „Ideile filosofice și social politice ale lui D. Cantemir în *Istoria ieroglifică*”, în: *Cercetări filosofice*, III (1966), 6, pp. 75-87.

⁴³ D. CANTEMIR, *Istoria ieroglifică*, vol. 1, p. 193.

⁴⁴ Petre P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir, viața și opera*, Ed. Academiei, București, 1958, p. 86.

În genere, previziunea nu este posibilă, când e vorba de fenomene „întâmplătoare” (individuale), fiindcă „nime dintre muritori deplin și cum sunt cu mintea le cuprinde pe toate”. Totuși, „prin pildele celor trecute, prin deprinderea cestor de acumu”, s-ar putea ajunge întrucâtva la „buna socoteală a celor viitoare”⁴⁵, cunoașterea cauzală înlesnind înțelepților să prevadă oarecum viitorul pe seama trecutului și stării prezente. Cantemir schița astfel *regula de trei*, la care se va referi mai târziu și M. Kogălniceanu, afirmând capacitatea istoriografiei de a deduce un termen al duratei din celelalte două⁴⁶.

Încă mai clară, sub acest raport, se înfățișează lucrarea *Monarchiarum physica examinatio* (1714), recuperată pentru biografia cantemireană doar de puțină vreme⁴⁷. Și aici istoricul vrea să anticipeze viitorul, dezvăluindu-i determinația, și să participe la înfăptuirea acestuia într-un sens convenabil patriei sale. Iar puțința de a prevedea atârână, evident, de valoarea ce se atribuie principiului cauzal⁴⁸.

Pornind de la cunoscuta profeție a lui Daniil, istoricul sesiza succesiunea a trei imperii universale care au luat în primire scena istoriei, descriind o mișcare circulară dinspre Orient către Sud și Apus. Era acum rîndul Septentrionului, deja în afirmare prin Rusia lui Petru I⁴⁹. Rostul demonstrației era limpede: ascensiunea Imperiului Nordic trebuia să antreneze prăbușirea puterii otomane și să asigure prin aceasta progresul propriei sale patrii, renovarea ei prin reforme înțelepte. „Mișcarea circulară a naturii” și „modul schimbării” îl îndemnau să distingă, în spiritul „foarte înțeleptului Stagirit”, între universal și particular, să afirme că: „Toate câte se numesc și sunt particulare apar și pier, se schimbă și se transformă, se nasc și mor sau, oricum am spune, au până la

⁴⁵ D. CANTEMIR, *Istoria ieroglifică*, vol. 2, pp. 125-126.

⁴⁶ Mihail KOGĂLNICEANU, *Cuvânt pentru deschiderea cursului de Istoria națională la Academia Mihăileană*, Iași, 1843, p. 6.

⁴⁷ G. HAUPT, „Studiu asupra naturii monarhiilor. Un document inedit al lui D. Cantemir”, în: *Studii*, V (1951), 1. pp. 210-222.

⁴⁸ Cf. Petre P. PANAITESCU, *Scrieri inedite*, vol. 3: *Destinul omenirii*, Ed. Academiei Române, București 1971, p. 45.

⁴⁹ I. SULEA-FIRU (ed.), „Dimitrie Cantemir, *Monarchiarum physica examinatio*”, în: *Studii și cercetări bibliologice*, V (1961), pp. 269-276.

urmă un sfârșit, că din descompunerea unuia urmează nașterea altuia, precum ne învață și rațiunea și experiența”⁵⁰.

Imperiul Otoman îi apărea ca o deviație aberantă de la legea firii (*ordo naturalis et necessarius*), un avorton, a cărui extirpare ținea de însăși această lege. Sensul evoluției ciclice e progresiv, căci există o tendință spre „desăvârșirea cercului”, care permite să se prevadă pe seama noului hegemon „fapte mai mari decât în acele trei monarhii trecute” și o strălucire culturală fără precedent. Însă limitele viitoare, fără a cunoaște începutul, precum și mijlocul respectiv, nu se pot stabili. Modul de a pune chestiunea este evident cauzal, căci evoluția monarhiilor nu e o succesiune aleatorie de forme, ci un proces lăuntric, fiecare din ele descriind „un cerc de dezvoltare naturală și imuabilă”. Dintr-o formă de guvernare *principatus* se naște alta, superioară, supusă și aceasta, ca tot ce există în lume, degenerării, extincției. Astfel, „tot ce e tânăr în natură trebuie să îmbătrânească”, vechiul își pierde tăria, noul prinde contur și nimic nu se poate sustrage „ordinii naturale”, căci „Dumnezeu și natura nu cunosc și nu fac nimic în van, adică fără ordine”⁵¹, fără o motivație cauzală.

Cantemir conferea deci istoriei un sens și o finalitate, sub semnul evoluției ciclice, pe care o afirmase oarecum și în *Istoria ieroglică*⁵². Ideea – nu e locul să insistăm – era mai veche și ea a putut fi asimilată, în spirit cartezian⁵³, nu numai de la van Helmont⁵⁴

⁵⁰ I. SULEA-FIRU (ed.), „Dimitrie Cantemir, *Monarchiarum physica examinatio*”, p. 274.

⁵¹ I. SULEA-FIRU (ed.), „Dimitrie Cantemir, *Monarchiarum physica examinatio*”, p. 274.

⁵² P.P. PANAITESCU, I. VERDEȘ, *Introducere*, p. XLVI; Petre P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir, viața și opera*, în coll. *Biblioteca istorică*, vol. 3, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București, 1958, pp. 193-194; Vasile HAREA, „Ideea ciclurilor istorico-geografice la Dimitrie Cantemir și Antioh Cantemir”, în: *Revista de istorie și teorie literară*, XXII (1973), 2, pp. 207-208.

⁵³ Cf. Dan BĂDĂRĂU, „Le concept de loi historique chez Démètre Cantemir”, în: *Analele Universității „C.I. Parhon” din București*”, seria *Acta logica*, IV (1961), pp. 51-63; Dan BĂDĂRĂU, „Dimitrie Cantemir, filosof al istoriei”, în: *Cronica*, V (1973), 42, p. 9.

⁵⁴ P. VAIDA, *Dimitrie Cantemir*, p. 80. Cf. Dan BĂDĂRĂU, „Dimitrie Cantemir și van Helmont”, în: *Cercetări filosofice*, VIII (1961), 1, pp. 143-165.

Chalcocondyl⁵⁵, Pétis de la Croix⁵⁶, menționați de istoric, dar și din alte surse, mai anevoie de stabilit. Se pare că în secolul al XVII-lea înșiși cărturarilor turci împărtășeau concepția arabului Ibn Haldun despre dezvoltarea trifazică a popoarelor, fără a trage însă concluzia convenită în ceea ce privește destinul Imperiului Otoman, ca și cum vigoarea acestuia ar fi fost menită să dureze veșnic. Chiar și cel mai lucid dintre ei, Katîp Celebi, îi prevedea încă o îndelungată existență⁵⁷.

În ceea ce-l privește pe Cantemir, se cade să observăm că el înțelegea desfășurarea istoriei nu ca o succesiune de cicluri identice, ca o eternă reîntoarcere, cum și-o închipuiau cei vechi, ci în sensul unei perfectibilități, al unui spor continuu de experiență, ceea ce presupune nu numai înlănțuire de cauze, ci și o evoluție ascendentă a ciclurilor.

Aceeași concepție evolutivă, implicând *creștere și descreștere*, o întâlnim în opera consacrată istoriei turcești *Incrementa atque decrementa aulae othomanicae* (1716). Titlul chiar indică o viziune dinamică asupra unei formațiuni politice, în ascensiunea și declinul ei, viziune încetățenită atunci prin operele contelui Marsigli, iar ulterior prin Montesquieu⁵⁸.

În tot cazul, Joncuières a intuit sensul filosofic al operei atunci când o privea ca *Histoire de l'empire othoman où se voyent les causes de son agrandissement et de sa décadence*, asimilând-o astfel și în titlul noului gen de scrieri care urmăreau în desfășurarea evenimentelor istorice raporturi cauzale⁵⁹.

Cantemir trăise 22 de ani la Istanbul și cunoscuse ca puțini alții Imperiul Otoman. Se putea deci aștepta de la el un examen riguros al factorilor care i-au determinat ascensiunea și declinul.

⁵⁵ CHALCONDYL, *Histoire de la décadence de l'empire grec et établissement de celui des Turcs*, 1622, Cf. Ilie MINEA, *Dimitrie CANTEMIR*, Iași, 1926; Ilie MINEA, în: *Cercetări istorice*, II-III (1926-1927), pp. 267-268.

⁵⁶ PÉTIS DE LA CROIX, *Canon du sultan Suleïman où état politique et militaire*, 1725.

⁵⁷ Informație transmisă cu amabilitate de dr. Gemil Tahsin.

⁵⁸ Marcel ROMANESCU, „Cantemir, Montesquieu și Marsigli”, în **, *În amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, pp. 413-434.

⁵⁹ Cf. Radu DRAGNEA, „Cantemir și filosofia istoriei”, în: *Scrisul românesc*, I (1927), 2 pp. 43-59.